

PhD disszertáció tézisek

Lehocki-Samardžić Ana

A HORVÁT GRAMMATIKOGRÁFIA KEZDETEI; BARTOL KAŠIĆ, 1604

**A klasszikus grammatikai minták szerepe a horvát és a magyar grammatikai hagyományban
a névszói kategóriák tükrében**

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Szláv Nyelvtudományi Doktori Program**

**Budapest
2011**

A kutatás célja, forrásai és az alkalmazott módszerek

Kutatásom fő elméleti célkitűzése a szinkrón és a diakrón nyelvészeti kutatási módszerek egységes használatának bemutatása, valamint e módszer előnyeinek az ismertetése. A modern nyelvtudományban elért legújabb eredmények kiegészítik a hagyományos nyelvleírásokat, a hagyományos módszerekkel elért eredmények pedig megadják a választ arra, hogy a modern nyelvtudományban miért van valami úgy, ahogy van, miért merültek fel egyes kérdések, valamint milyen módon lehet rájuk választ adni.

Kutatásaim alapvetően két forrásból táplálkoznak: az első horvát és magyar nyelvtan latin szövegéből, amit Thrax, Donatus és Priscianus grammatikáival hasonlítottam össze. A felmerülő nyelvészeti kérdéseket, ahol az szükséges volt, más humanista nyelvtanokkal is összehasonlítottam, mint például Dubois, Nebria, Alvarez és Melanchton.

Disszertációmban elsősorban azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy melyek azok a grammatikák, amelyeket Kašić és Sylvester használtak a horvát és a magyar nyelv standardizációjának kezdő szakaszában; mi az, amit ezekből átvettek, és miért; mennyire jogos a véleményük a kor filozófiai és grammatikográfiai hagyományának tükrében; és hogyan alkalmazták a latin grammatikográfia módszereit. A modern nyelvészeti kutatásokban nem elég leírni a nyelv jelenlegi állapotát; a fő kérdés az, hogy miért van az, ami van a nyelvben, és miért van az úgy leírva, ahogy van. Én a dolgozatomban konkrétan azzal foglalkozom, hogy a névszói kategóriák miért olyanok, amilyenek, valamint hogy milyen volt az adott korban a nyelvről alkotott elméletek mögött meghúzódó filozófiai háttér. A nyelvészeti anyagot vizsgálva a történeti hermeneutika három fő elvét¹ követem, amelyek a metanyelvről szóló kérdéseken is túlmennek. Ez a három elv a kontextualizáció, az immanencia és a koreszpondencia elve². Az elemzés eredményét a történeti rekontextualizáció és az immanens szemantika diktálta, és nem fordítva, amikor a kutatási módszerek feltételezik a kutatás eredményeit. A minél világosabb szemléltetés érdekében a nyelvi anyag feldolgozásában az összehasonlító módszert is alkalmazom.

Kutatásaim eredményeit hét nagyobb egységre osztottam fel. A bevezető részben a grammatikográfia alapfogalmait, a nyelvtanok típusait, a grammatikográfia periodizációját mutatom be, és rövid történelmi áttekintést adok. A második fejezetben a magyar és a horvát grammatikográfia kezdeteit elemzem, külön kitekintéssel a horvát nyelv egységesítésére való törekvésekre, azon belül Kašić szerepére a nyelvi unifikációban; valamint röviden áttekintem a magyar grammatikográfia kezdeteit, mivel a népnyelvek nyelvi unifikációja a humanizmusban írt grammatikákkal kezdődik. A harmadik fejezetben a beszédrészek, illetve a szófajok történeti változását mutatom be, és hogy ezek hogyan elentkeznek az első horvát és magyar nyelvtanban. A negyedik fejezet az esetekről szól. Itt azon kívül, hogy bemutatom a grammatikai eset kategóriájának történeti fejlődését, kitérek arra is, hogy miért olyan, amilyen, a mai horvát és magyar névszói paradigma, és mi e kategória elméleti és filozófiai hátterének magyarázata. A lokális elméletet is bemutatom, mivel az agglutináló és a flektáló nyelvek közti különbségek és a nyelvtípustól függő esetrendszer leírása csak a lokális elméleten keresztül érthető meg. Az ötödik fejezet a grammatikai nemről szól. A grammatikai és a természetes nem megértését és változatosságát mitológiai alapokra helyeztem. A számolás lehetőségének kérdésével kezdem a hatodik fejezetet, ami a grammatikai számról szól. Az utolsó, hetedik fejezet az első horvát nyelvtan hatását írja le a későbbi horvát nyelvtani művekre.

A modern horvát grammatikográfiai kutatások, még akkor is, amikor a hagyományos nyelvtanokat vizsgálják, leíró jellegűek és csak egy-két kivételes esetben érintik a grammatikai kategóriák történeti fejlődését. Kivételek ezalól a klasszika-filológusok által készített fordítások kommentárjai. A horvát grammatikográfia történetében ezekkel a kérdésekkel eddig legtöbbet Zvonko Pandžić foglalkozott³. Rajta kívül kiemelném Vladimir Horvat⁴ és Radoslav Katičić⁵ hagyományos nyelvtanokon végzett kutatásaikat, akik nemcsak leíró módszereket alkalmaztak, hanem a nyelvtani kategóriák történeti

---

¹ Koerner 1995:13.p.

² Pandžić 2005:20.p.

³ Pandžić 2005

⁴ Horvat 1998; Horvat 1999; Horvat 2006

⁵ Katičić 1981; Katičić 1980/1981; Katičić 1986

elemzését is megadták. A magyar grammatikográfia kezdeteinek kutatásában Balázs János jeleskedett, aki részletesen leírta nemcsak a magyar grammatikográfia kezdeteit, hanem a latin, görög, héber, valamint a vulgáris nyelvtanok történetét, különös tekintettel a cseh és a lengyel nyelvtani és helyesírási hagyományra. Külön kiemelném C. Vladár Zsuzsa munkásságát is, aki a magyar grammatikográfia kezdeteivel foglalkozik. Több régi magyar grammatikának⁶ is elkészítette a hasonmás kiadását jegyzetekkel és kommentárokkal kiegészítve saját fordításait. Ezekből a stúdiumokból keletkeztek azok a tudományos munkák, amelyekre többször is hivatkozom dolgozatomban.⁷

De Saussure óta a nyelvkutatások élesen elválasztják a szinkrón és a diakrón nyelvéleírást. A hagyományos nyelvtanok vizsgálódását illetően ez azt jelenti, hogy a latin humanista nyelvtanokat csak a donatusi-priscianusi modell elemzése alapján lehet vizsgálni, ennek ellenére a modern nyelvészek általában „hibákat” keresnek a régi nyelvtanokban. Ha az adott mű a kor követelményeinek megfelelt, akkor nem lehet hibákról beszélni. A klasszika-filológia mint tudomány azért jött létre, mert a nyelvészek a „miért” kérdésre keresték a választ. Ez a tudomány a régi szövegek megértésére összpontosított, de közben számos grammatikai problémára is rávilágított, amire még létrejöttékor, a XIX. században nem tudott választ adni; de komplex kutatási módszerekkel kapott eredményei máig jó kiindulópontnak tarthatók a nyelvészeti kutatásokban. A dolgozatomban alkalmazott összehasonlító módszer a szinkrónia-diakrónia elvein túlmegy, amivel de Saussure elméletének határai elmosódnak.

A dolgozatomban megjelölt téma kutatása és eredményeinek leírása nagy nehézségekkel járt, mivel a két (szinkrón és diakrón) szempont együttes alkalmazása eltér sok eddig már bizonyított tudományos kutatás eredményeitől, például az ablativus használatának helyessége, vagy a grammatikai nem összetettségének problematikája tekintetében. A szinkrón nyelvészeti elemzés egy adott kor nyelvéleírásának leírása. Ha elemzéseinkből kizárjuk a nyelv változásra hajlamos természetét, akkor teljesen téves következtetésekre jutunk: például Kašić nyolcadik esetként a mai horvát nyelvtől teljesen eltérő és egy a végződését tekintve nem létező esetet közöl, ami valószínűleg legvalószínű az ő idejében még a jelentését tekintve meg lett különböztetve a többi esettől⁸ - ezért nem lehet hibaként kezelni, hanem nyelvváltozásról kell beszélni. Ugyanakkor számos elgondolkodtató eredmény is született az említett szempontok alkalmazása révén, például bemutattam az esettani kategóriák hagyományos és modern leírásában látható eltéréseket, több szempontból is megvizsgáltam a grammatikai számot. Ha a hagyományos nyelvtanokat csak hagyományos donatusi-priscianusi módszerekkel vizsgáljuk, akkor számos olyan nyelvészeti kérdést is ki kell kerülni, amiből a modern nyelvészet is tanulhatna. Ha csak modern szemszögből vizsgáljuk őket, könnyen elkerülhetjük az adott kor nyelvtanírásai követelményeit, ami nélkül a hagyományos nyelvtanok megszerkeztetését nem lehet megérteni. Korlátai ellenére a dolgozatomban leírt elemzések a horvát grammatikográfiai kutatások eddig feltáratlan területeire világítanak rá, és a hagyományos horvát nyelvtanok további szinkrón-diakrón kutatásainak kiindulópontja lehet.

Az horvát és magyar grammatikográfia kezdetei

Az *Institutiones* és a *Grammatica* összevetéséből kiderül, hogy köztük sok hasonlóság és különbség is megfigyelhető. A legtöbb hasonlóság azokban a részekben található, melyekben a szerzők el tudtak szakadni a latin hagyománytól. Ezek azok a helyek, ahol Kašić és Sylvester észrevették anyanyelvük sajátosságait, és ezeket példákkal alátámasztva jellemezték. Kašićnál ez a három fő dialektus felismerése, és egyenrangúságuk hangsúlyozása, valamint a deklinációs rendszer három szőosztályra való tagolódása; Sylvester nagy érdeme pedig a névelőnek, valamint a birtokos és igei személyszuffixumok összefüggésének a felismerése, és a tárgyas igeragozás kiemelése. A nyelvtanok stílusából kiderül, hogy kinek és miért írták a műveket. Kašićnál a paradigmák háromnyelvű felsorolása azt mutatja, hogy nyelvtanulásra készítette a munkáját az akkor korszerű összehasonlító tanítási módszert tartva szem előtt.

⁶ Sylvester János (1539), Szenczi Molnár Albert (1610/2004), Komáromi Csipkés György (1655/2008), Pereszlényi Pál (1682/2006), Kövesdi Pál (1686/2010).

⁷ C. Vladár 2003a; C. Vladár 2003b

⁸ Pandžić 2005:120.p.

Mindkét grammatika részletes bevezetéssel kezdődik. Kašić levelet intéz az olvasóhoz, Sylvester pedig bevezető gondolatait egy a fiának, Theodorusnak ajánlott vers formájában közli. Ezekből a bevezetésekből értesülünk a munkák születésének okáról, megjelenésük támogatóiról és helyéről, de egyéb személyes megnyilatkozásokat is tartalmaznak. A két nyelvtan közös jellemzőinek leírását tekintve hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy Sylvester és Kašić ugyanazokat a klasszikus nyelvtanokat használták mintául. Nemcsak a kortárs nyelvtanirodalomból merítettek, hanem klasszikus ókori művekből vett megoldásokkal is bővítették saját műveiket. Munkáikban néhány olyan nyelvi megoldást is alkalmaztak, melyeket Európa első nyelvtanában láthattunk, s ezekkel a jól ismert és tudományosan elfogadott megoldásokkal akarták korszerűbbé tenni saját nyelvtanukat, és közelebb hozni anyanyelvüket minden érdeklődő számára. Ebben a latin nyelv metanyelvi használata is érvényt kap.

A névszóragozásban látjuk a legtöbb hasonlóságot a két mű között. Az *Institutiones* flektáló nyelvet, a *Grammatica* pedig agglutináló nyelvet ír le. Mindkét szerző nehezen tudott elszakadni a latin hagyománytól. Sok helyen latin utánzást láthatunk, például Kašić a névelőt használja mutató névmás formájában, holott ő maga mondja, hogy a horvátban nincs névelő; továbbá kihagyta a horvát aorisztoszt, mivel a latinban nincs ilyen alak; és az élő-élettelen kategóriát a horvát nyelvben csak morfológiai alapon írta le, hiszen ez a kategória már a klasszikus latinban sem létezett. Sylvesternél is nagy számban jelentkeznek a latin nyelvtani minta utánzásai: például a névszóragozást teljes egészében a latin modell alapján alakította ki, akárcsak a grammatikai nemek leírását, ahol a Donátusnál látott négy nemet használja (*hím-, nő-, közös és semleges nem*). Mindezek ellenére elmondható, hogy mindkét mindkét grammatikus jó nyelvtani megoldásokat adott anyanyelve sajátosságaira támaszkodva. Sylvester munkájában több helyen találunk olyan magyarázatokat, amelyekben a latin és a magyar közti különbségre utal. A két nyelv típusa is más, és emiatt Sylvester több különbséget tudott észlelni, mint Kašić. Sylvester latinul és magyarul írja le az esetek neveit. Amikor a magyart a héberrel hasonlította össze, a latin mintára adott esetek felsorolásának ellenére észrevette az agglutinációt az anyanyelvében. Sylvester belátta, hogy a latin többes szám az esetvégződésben rejtőzik, a magyarban pedig a többes számot külön jellel kell jelölni, ami különböző esetekben változatlanul megmarad. A latin esetvégződés eleve magában foglalja a szám jelét is, - mondja Sylvester egy megjegyzésében⁹. Sylvester helyesen értelmezte a magyar többes szám jelét, és a névszóragozás leírásában a héberrel való összehasonlítással magyarázta. A latin esetek nevét és esetvégződéseit magyarra fordította. A Schlegel-fivérek és Humboldt kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a magyar és a latin két különböző típusú nyelv, és hogy éppen a névszó- és igeragozásban keresendők a nyelvtípusok közti különbségek.¹⁰

A beszédrészekről

Az ókorban kidolgozott beszédrészek tana szerfelett fontos a modern grammatikográfia megértésében. A modern szófajtan és mondatan alapját azok a megfogalmazások és felosztások jelentik, amelyeket az ókori nyelvtanirodalomból ismerünk, például Düszkolosz nyolc beszédrésze, vagy Thrax bimodális grammatikográfiai módszerének alkalmazása. A beszédrész fogalma nem egyenlő a szófajjal, a mondatrészhez képest pedig kisebb elemnek számít. Ahogy ma ismerjük a szófajok meghatározását, azt a XIX. századi nyelvészek dolgozták ki, de alapjában ennek a felosztásnak a csiráit az ókori beszédrészek tanában kell keresni. A beszédrészeket az első horvát és magyar nyelvtanban a grammatikákban látott nyelvi anyag tagolódásán mutattam be, mivel abból látszik legjobban, hogy a szerzők milyen grammatikográfiai modellt, valamint nyelvfilozófiai mintát vettek alapul.

A latin grammatikai hagyomány Priscianust és a sztoikusokat követve a *nomen substantivumra* (a szubsztancia, élőlény jele) és a *nomen adiectivumra* való felosztást közli. Kašić a *nomen substantivumot* tulajdonnévre (*vlastito ime*), általános névre (*opće ime*) és gyűjtő névre (*zbirno ime*) osztotta fel. Kašićnál a melléknév nem létezhet a *nomen substantivum* nélkül. A *nomen adiectivum* nem önálló, mivel erősen kötődik a *subiectivum*hoz, amelyen belül hat csoportot különít el: ezek a mai értelemben vett melléknevek: kérdő, vonatkozó, visszaható és osztó melléknevek, valamint a számnevek. A névmásokat

⁹ Sylvester 1539/1989:44.p.

¹⁰ Máté 1997:84–85.p.

az *eredeti* és a *másból képzett* szavak csoportjára osztotta. Az eredeti névmások közé a mutató és a visszaható névmásokat sorolta; míg a másból képzett szavak csoportjába a birtokos névmások, a népnevek, a családnevek, a hazát jelentő szavak és a visszaható nevek kerültek. Kašić műve a bimodális rendszert követi, és két nagy részre bontja a nyelvi anyagot. Az első könyvben a névszókat dolgozza fel, a másodikban pedig az igét.

Sylvester nyelvtanában a beszédrészek tanát tekintve a görög szemantikai módszereken alapuló modellt követi. Sylvester a nyelvi anyagot a legkisebb elem leírásával kezdi, a betűvel, illetve hanggal (litera); a betűkből állnak össze a szótagok (syllaba), a szótagokból lesznek a szavak (dictio), amelyekből végül mondatok (oratio) jönnek létre. A szó meghatározásában Platón hatását látjuk: „*A szó egy jelentéssel bíró kimondott hang, amelyből a mondat összeáll, és amelyben feloldódnak a dolgok.*”¹¹ Sylvester Grammatikájában a beszédrészek osztályozása a görög grammatikográfiai rendszerre épül, de a szavak felosztását már a donatusi-priscianusi hagyományból veszi, amikor nyolc beszédrészt különböztet meg: „*A beszédrészek száma nyolc: főnév, névmás, ige, határozó, melléknévi igenév, kötőszó, elöljáró, indulatszó.*”¹²

A szavakat az alaptulajdonáguk alapján csoportosította: a *qualitas* (minőség), a *comparatio* (fokozás), a *genus* (nem), a *numerus* (szám), a *figura* (alak) és a *casus* (eset) alapján. A főnevek csoportosítását, amit három szabályban (regulaban) foglalt össze, először a szavak neve alapján fogalmazta meg. Az első szabály szerint a férfiakat és a férfi foglalkozásokat, csakúgy mint a hónapokat, a szeleket és a folyókat jelentő szavak hímneműek. A második szabály alapján a nőket és a női foglalkozásokat, a városokat és a fákat jelentő szavak nőneműek. A harmadik szabály szerint a gyümölcsök nevei semlegesneműek. A szabályok felsorolása után Sylvester az eset fogalmát közli, amit kiegészített egy névelőről szóló hosszú magyarázattal. Ezt a sort a *declinatio* fogalmának definiálása követi. A *declinatio*ról először annyit mond, hogy őt *declinatio* szerint ragozzuk a szavakat nyilván a latin mintát véve alapul. Ezután morfológiai szinten a héberrel hozza kapcsolatba a magyar nyelvet, majd számos olyan magyarázatot ír le, amivel a magyar nyelvet teljesen új viszonyba helyezi a többi európai nyelvhez képest.

A grammatikai eset

Sylvester és Kašić esetet feldolgozó módszerei a humanista grammatikográfiai módszereket követik. Az első horvát és magyar grammatikában látott esettani magyarázatok elsősorban az ókori grammatikai hagyományból táplálkoznak. A legértékesebb eredményeket azokban a részekben találtam, amelyekben a két szerző el tudott szakadni az ókori és a középkori hagyománytól, és új a mai napig használt grammatikai megoldásokkal szolgálták az utókort. Kutatásom fő célja az volt, hogy az ókori esetkategoría változását bemutassam az első horvát és magyar grammatika nyelvi anyagán. Ezeket a kutatási módszereket, valamint a horvát és a magyar grammatikográfia kezdeteiben létrehozott eredményeket a kor nyelvfilozófiájának tükrében mutatom be, de az esetkategoría könnyebb megértése érdekében modern nyelvtani magyarázatokkal is kiegészítettem a kutatási eredmények magyarázatát.

A grammatikai esetet a szó morfológiai, szintaktikai és szemantikai meghatározásaként értelmeztem, ahogy ez a legtöbb ismert nyelvben jelentkezik. Ezt a nyelvtani kategóriát először a görög nyelvészek kutatták, amit saját nyelvükre alkalmazva le is írtak. Az általuk meghatározott eseteket nem paradigmákba rendezve közölték, hanem példamondatokon magyarázták. Csak a latin grammatikusok fogják ezt a rendszert részletesebben kidolgozni táblázatos paradigmák bevezetésével, amit végleges formában Varro adott meg. A görög és római grammatikusok által kidolgozott esetrendszer nagy hatással volt a középkori és a humanista nyelvtanokra, amelyek az első horvát és magyar nyelvtan megírásához mintául szolgáltak, ezért fontosnak tartottam az ókori elméleteket is bemutatni, amelyek segítségével könnyebben meg lehet érteni Kašić és Sylvester megoldásait.

Kašićnál összeolvad az esetvégződés két aspektusa, a morfológiai és a szintaktikai. Az esetvégződéseket nem úgy vizsgálja, hogy azoknak egyszerre morfológiai és szintaktikai

¹¹Sylvester 1539/1989:11/1-3.p.

¹² Sylvester 1539/1989:13.p.

megnyilvánulása is van, hanem gyakran vagy csak morfológiai, vagy csak szintaktikai alapon írja le őket. A morfológiai szempont alkalmazására példa a nyolcadik eset kihagyása egyes számban, mivel szerinte ez egyes számban „dativus alak *u* előjáróval.”¹³ Az ablativus meghagyása azt sugallja, hogy az univerzális nyelvi logikának csak a szintaktikai reflexióját tekinti mérvadónak. Sylvester ezzel szemben az esettani vizsgálatokban az esetek morfológiai megnyilvánulását helyezte előtérbe, de helyenként a szemantikai vizsgálatokat is alkalmazta, ezért a *casus septimus* és a *casus octavus* is megtalálták helyüket Kašić paradigmáiban.

Sylvester csak egy ragozási mintát adott a magyar főnevek deklinációjára. A paradigmarendszer szerkezetét tekintve teljes mértékben a latin modellt követi, és a latin ötparadigmás rendszerből indul ki. Meghagyta a latin esetek számát, nevét és sorrendjét, de ezen kívül, amennyire csak tudott, alkalmazkodott a magyar nyelvi rendszerhez. Sylvester szerint a magyar névszóragozási rendszer minden főnévre ugyanaz, és ez a nyelv a szóvégi „praepositiók” alkalmazásával inkább a héberre hasonlít. A magyar ragokat *praepositiones*-nek nevezi, mivel ugyanolyan mondatbeli viszonyokat fejeznek ki, mint a latin előjárók. A birtoklást a magyarban „megkülönböztető hangok” alkalmazásával írta le, és a folytatásban azt is hozzátette mondja, hogy ezek azok a hangok, amelyeket az igéken is láthatunk. Nyelvtörténeti ismeretek hiányában is fel tudta ismerni az igei személyragok és a birtokos személyszuffixumok közti kapcsolatot. A birtoklás kifejezésére megadja az –é genitívusi végződést is. A magyar többes számról azt állítja, hogy az mindig ugyanolyan, és az esetvégződéstől függetlenül a szó töve és az esetvégződés között helyezkedik el. Fordítói tapasztalata miatt képes volt felismerni a különös magyar végzodéseket, például a -vá, -vé translatívusi ragot, amit a *fio, fieri, factus sum*¹⁴ ige fordításából vett észre. Sylvester a latinból indul ki, amikor öt deklinációt különböztet meg a latin egyes genitívus végződése alapján. A ragozást először latinul adja meg, amit magyarra fordít, így nem dolgoz ki egy magyarra alkalmas névszóragozási modellt; de ennek ellenére nagy eredménynek számít, hogy a magyar ragokat egyszerre vizsgálja mondván, hogy ezek segítségével minden magyar névszó ragozható.

Kašić a horvát nyelvben három deklinációs mintát különböztet meg az egyes genitívusz alapján: az *a-tövéket*, az *e-tövéket* és az *i-tövéket*. A deklinációs modell kidolgozására Kašić a latin modellt használta fel, de Sylvestertől eltérően egy új, a horvát nyelv leírására alkalmas rendszert hozott létre, amit azóta is alkalmaznak a horvát grammatikográfiában. Az esetek száma a paradigmákban külön problémának bizonyult Kašić nyelvtanában. Az esetek száma nemcsak Kašićnak okozott problémákat, hanem már az ókortól nagy viták keletkeztek ezzel kapcsolatban. Az ókori, ezúttal a középkori és a humanizmusban írt nyelvtanok nem fordítanak különösebb gondot az esettani vizsgálatokra; viszont időnként értékes nyelvészeti magyarázatokat találunk bennük, így különböző példamondatokban láthatjuk az esetek használatát. A humanista nyelvtanokban, így Kašić és Sylvester grammatikaiban is, a nyelvtanulásra az *usus* javasolják. Az esettani vizsgálatok a nyelv használatára vonatkoznak – az *usus*ra, így a hagyományos nyelvtanok nem magyarázzák külön az esetek különböző jelentéseit. Dolgozatomban bemutatom a modern esettani vizsgálatokat is azért, hogy az első horvát és magyar grammatika példáján meg lehessen figyelni, hogy a hagyományos nyelvtanok mennyire hatottak a modern nyelvészeti gondolkodásra, és a korszerű nyelvvizsgálatok kezdeteit hol kell keresni. Ebben a fejezetben külön kiemeltem az ablatívus kérdését. Katičić¹⁵ mondja Kašić ablatívusáról, hogy teljesen fölösleges a horvát paradigmákban. Ebben a részben azt tárgyalom, hogy a Kašić paradigmáiban látott ablatívusnak a jelenléte teljesen jogos az abban a korban használt nyelvtani módszerek alapján és a kor filozófiájának tükrében. Az ablatívust vizsgálva a genitívus és az ablatívus szoros kapcsolata és helyhatározói szerepe az európai nyelvekben felszínre került, ami az ógörög és a latin genitívus és ablatívus kapcsolatával magyarázható.

A Sylvester nyelvtanában látott ablatívus használata is felvetett olyan kérdéseket, ami miatt a lokális elmélet kialakulását és fejlődését is külön alfejezetben mutattam be. A lokális elmélet kutatása és eredményei olyan fontos kérdés a grammatikográfia történetében, ami több hagyományos magyar nyelvtan

¹³ Kašić 1604/2002:44.p.

¹⁴ A *fio, fieri, factus sum* ige „lesz valami, valamivé változik” jelentésben szerepel.

¹⁵ Katičić 1981:49.p.

elemzésének is a kezdetét jelentette. Itt elsősorban C. Vladár Zsuzsa tanulmányait használtam fel, aki meglehetősen sokat foglalkozott a hagyományos magyar nyelvtanokban használt ablativus kérdésével. Az ablativus leginkább gyűjtőesetként szerepel a hagyományos magyar grammatikákban. Az agglutináló természete miatt a magyar nyelv számos lokális jelentést hordozó raggal rendelkezik, a hagyományos indoeurópai nyelveket leíró humanista grammatikák pedig egy helyhatározói ablativust szerepeltetnek. Ebből a jelentésből kiindulva a magyar grammatikusok is a sok magyar helyhatározói ragot egy eset jelentésébe sűrítették. Az indoeurópai nyelvekben az összetett helyhatározói viszony kifejezése (genitivus, dativus, accusativus és locativus előjárós használata, valamint a pusztá accusativus, locativus és instrumentalis jelentése) a hagyományos magyar grammatikákban az ablativus jelentését egészítette ki, ami további zavarokat okozott a magyar hagyományos deklinációs rendszerben. Ezt a problémát Verseggy kezdte feloldani, amikor először húszra, majd tizenötre becsüli, a magyar esetek számát¹⁶.

A genitivus jelentősége a számos szintaktikai jelentésben rejlik. Nemcsak birtoklást jelent, hanem helyhatározói viszonyokat is hozhat létre, de ezen kívül jelzőként is szerepelhet a mondatban. Az ilyen genitivus nem fért bele a magyar ragozási rendszerbe, ezért a modern magyar nyelvtanokban a genitivus nem is szerepel. A birtoklást birtokos személyszuffixumokkal és birtokjelekkel fejezzük ki, ami egyben a birtokoson és a birtokon is megjelenik.

A dativus esete az indoeurópai nyelvekben egy teljesen különleges jelentést is hordoz, ugyanis *dativus possessivus* vagy birtokos dativus is lehet. Kašićnál ez a fajta jelentés nem jelenik meg, valószínűleg azért, mert ezt a jelentést is *ususból* a legkönnyebb elsajátítani. A *dativus possessivus* jelentése a modern grammatikográfiai irodalomban is megtalálható. A *birtoklást* kifejező dativusszal más európai nyelvekben is találkozhatunk, mely által érthetőbbé válik a magyar *-nak/-nek* rag birtokos és részes jelentésének az együttes létezése; ez megerősíti azt a tényt, hogy a magyarban ez valóban egy rag két jelentéssel. A dativus possessivus jelentését a horvát grammatikográfiában először Veber¹⁷ említi nyelvtanában, előtte a grammatikákban a birtoklást és a szoros hozzátartozást csak genitivusszal magyarázták.

Az esetek elemzését számos grammatikográfiai kategorizálással és kutatási módszerrel is kiegészítettem. Így például szólok az esetek mikro- és makroszintű vizsgálatairól. Az eseteket *mikroszinten*, azaz a *szó szintaxisának a szintjén* lehet vizsgálni, amikor az esetek a mondatrészekben és mondatstruktúrákban belül hatnak; vagy *makroszinten*, azaz a *mondat szintjén* amikor az esetek a szavak közti viszonyokat tükrözik, vagy újabbakat hoznak létre. A mikroszinten keletkező viszonyok esettanára példa a *genitivus qualitatis*, ami egy adott szó jelzője, és a mondaton belül nem hat ki az új viszonyok kialakulására. Ha az eset az állítmány vonzata vagy tartalmi többlete, akkor olyan példákra kell gondolni makroszinten, mint amilyen az *ablativus causae*, vagy a mondatrövidítő szerkezetek, amelyek az állítmány jelentéséből alakulnak ki, de maguk nem hoznak létre újabb viszonyokat. Egy mondaton belül a genitivus és az ablativus absolutus¹⁸ mondatrövidítő szerkezetek külön mondatrészként viselkednek, ezért mikroszinten kutathatók.

A modern szintaktikai vizsgálatok különbséget tesznek a strukturális és a nem strukturális esetek között. Strukturálisak azok, amelyek nem függenek a tematikus funkciójuktól. Egyedül az számít, hogy milyen a mondatbeli strukturális helyzetük, illetve milyen grammatikai funkciójuk van, például alany, tárgy. Az állítmányhoz viszonyított névszói csoport egy adott tematikus funkcióból egy másikba kerülhet, ezáltal más esetben is, ha a mondat struktúrája megváltozik, amellyel együtt a névszói csoport grammatikai funkciója is módosul.

¹⁶ C. Vladár Zsuzsánál (C. Vladár 2003b:143) olvasunk Verseggy Ferenc sokesetes rendszer bevezetéséről, ami a modern magyar grammatikográfia kezdetét jelentette, ezért a magyar grammatikográfia hagyományos korszaka Sylvesterral kezdődik, és Verseggyvel zárul. 1793-as Proludiumában Verseggy húsz esetet tüntetett fel, majd 1805-ös nyelvtanában a számot 15-re redukált (C. Vladár 2003b:143).

¹⁷ Veber 1859

¹⁸ A latin ablativus absolutusnak a görög genitivus absolutus felel meg.

Ellen Woolford dolgozta ki a strukturális elmélet metodológiáját¹⁹, ami nem bizonyult eléggé átfogónak és egyértelműnek²⁰ sem elméleti szinten, sem pedig gyakorlatban. A strukturális és a nem strukturális esetek meghatározásában nincs egységes vélemény. Különböző nyelvekben más és más módszereket kellene alkalmazni az esetek strukturális természetének megállapítására. Mihaljević szerint például a horvát accusativus egyszerre lehet strukturális (előljáró nélkül), és nem strukturális (előljáróval) eset.²¹ Az sem világos, hogy az eltérő eredmények a szavak szintaktikai pozíciójának változása miatt történnek, vagy az esetek különböző jelentéseiből keletkeznek. Bruening²² egy fontos kérdéssel bővíti a modern strukturalista esettani vizsgálatokat mondván, hogy az esetek morfológiája szorosan kapcsolódik a tematikus szerepekhez. Ezzel teljesen más irányba mozdította el az esettani vizsgálatokat, ami egy újabb metodológia kidolgozását feltételezi.

Amikor az eset morfológiai vagy szintaktikai szerepe megváltozik egy nyelvben, akkor ez erősen kihat a névszói paradigmák rendszerére, ahogy ezt a neolatin nyelvek esetében is látjuk. A francia nyelv elvesztette az esetek morfológiai jegyeit. A paradigmái a középkor óta olyan mértékben redukálódtak, hogy a ma már teljesen eltűntek. Ahhoz, hogy egy ragozást paradigmának lehessen nevezni, legalább négy esetvégződésre van szükség²³ a négy alapvető mondatbeli viszony kifejezésére, ahogy ezt az indoeurópai nyelvek többségében látjuk: az alanyt nominativussal, a direkt tárgyat accusativussal, a jelzőt genitivussal, valamint az indirekt tárgyat és a határozói viszonyokat dativussal jelöljük. A mai görög nyelvben nem beszélhetünk deklinációs rendszerről, mivel ez a nyelv morfológiailag csak két esetet különböztet meg.

A magyar már nem használja a latin hatesetes rendszert a névszói paradigmákban, és nem is esetvégződéseknek, hanem esetragoknak nevezi ezen affixumokat, mivel utánuk nem következhet más toldalék. A magyar esetek határozói esetek a nominativus, a dativus, az accusativus és az instrumentalis kivételével. A határozói esetek három fő irány köré csoportosulnak: *hol?* *honnan?* és *hová?* Az esetragok közül a nominativus, az accusativus és a dativus szintaktikai esetek, mert a mondatnapi viszonyokból kikövetkeztethetők.²⁴ A többi eset ezektől abban különbözik, hogy az eset a praedicatum lexikai jellemzésben már megjelenik. Szemantikailag az *instrumentalis* eszközt (-val/-vel); a *causalis-finalis* célt (-ért); a *translativus-factitivus* eredményt (-vá/-vé); az *inessivus* (-ban/-ben), *superessivus* (-on/-en/-ön), *adessivus* (-nál/-nél), *sublativus* (-ra/-re), *delativus* (-ról/-ről), *illativus* (-ba/-be), *elativus* (-ból/-ből), *allativus* (-hoz/-hez/-höz), *ablativus* (-tól/-től) és *terminativus* (-ig) helyhatározói; a *formativus* (-ként) és az *essivus-formalis* (-ul/-ül) pedig állapothatározói jelentést hordoz.

A mai horvát esetrendszer Kašić metodológiáját követi, és hét esetettel számol. Nem a paradigmák szerkezetére gondolok, hanem a latin nyelvtani módszerek alkalmazására. Kašić egyes számban nominativust, genitivust, dativust, accusativust, ablativust és casus septimust (instrumentalis jelentéssel) feltételez. Többes számban mindezekhez hozzátette a casus octavust (locativus jelentéssel). Ez a mai horvát esetrendszer megszerkeztésének kezdete. A horvát paradigmák ma hét esetet számolnak egyes és többes számban. A paradigmák élén a nominativus szerepel, ezt követi a birtoklást kifejező genitivus, majd a részeshatározói dativus eset, a sort az accusativus folytatja, ami után a megszólítás esete következik, majd a paradigmák végén, ahogy ezt más nyelvekben is láthatjuk, a határozói esetek szerepelnek: a locativus és az instrumentális.

Az esetekről szóló részben látható a legjobban, hogy az első horvát és magyar grammatika a horvát, illetve a magyar nyelv egységesítésének kezdetét jelentette. Már Dionüsziosz Thraxnál látjuk az egységesítésre való törekvést, amikor azt mondja grammatikájának bevezetőjében, hogy a sok irodalmi és történeti műben látott nyelvi változatból csak egyet választott, amit a legalkalmasabbnak talált nyelvtanának megírásához. Kašić is három nyelvjárás közül választotta a što-nyelvjárást, amit helyenként

¹⁹ Woolford 2006:111-130.p.

²⁰ Mihaljević 2010:179.p.

²¹ Mihaljević 2010:180.p.

²² Bruening 2007

²³ Lehocki-Samardžić 2011

²⁴ Kiefer 2006:75-77.p.; Kiefer 2000:577-587.p.

más nyelvi példával is kiegészített; és éppen ezt a nyelvi alapot választották utódai is a modern nyelvtanok megírásához, ami megerősíti Kašić helyét a horvát grammatikográfiai történetben.

A grammatikai nem

A dolgozatom grammatikai nemet tárgyaló részében a grammatikai nemet nyelvtörténeti szempontból is elemeztem azért, hogy jobban meg legessen érteni az első horvát és magyar nyelvtenban látott nyelvészeti megoldásokat. Ebben a részben látható leginkább a hagyomány követése, amit különböző hagyományos grammatikográfiai módszerekkel meg lehet magyarázni. Ebben a részben a grammatikai nem meghatározásával foglalkozom, és a nem nyelvtörténeti kialakulását is bemutatom. A grammatikai nem kialakulását és meghatározását elsősorban mitológiai és filozófiai alapokra helyeztem, amit több európai nyelvből vett példával illusztráltam az összehasonlító módszert alkalmazva.

A szavak ősi *természetes* kategorizálása szerint a szavak természetes nemük alapján az élő és az élettelen kategóriába tartoztak. Az élő kategória a hím- és a nőnemű jelentésű szavakat, az élettelen kategória pedig azokat a szavakat gyűjtötte egy csoportba, amelyeket természetes nemük alapján nem lehetett megkülönböztetni, például a tárgyakat.

A grammatikai nemek száma nyelvenként változó, így a franciában két nemet különböztetünk meg (hím- és nőnem), a szláv nyelvek hármát ismernek (hím-, nő- és semlegesnem), az angol pedig négyet (hím-, nő-, semleges- és közös²⁵ nem). A latin nyelv a hím-, a nő-, és a semlegesnem mellett ismeri a *communia* (közös nem) és a *mobilia* (változó nem) fogalmát. A görög nyelvben a *communia* fogalom a görög *koinon*nak felel meg, a *mobilia* pedig az *epikoinon*nak. Donatus az ún. *nomina fixa* („szilárd főnevek”) és a *nomina mobilia* („mozgó/kevert” főnevek) kategóriáit vezette be kiegészítve az előzőket. A *nomina fixa* kategóriájába olyan szavakat sorolt, amelyek grammatikai neme nem kötődik a végződéshez: például *mater* (anya), *pater* (apa), *frater* (báty, öcs), *uxor* (feleség). A *nomina mobilia* csoportjába pedig olyan szavak tartoztak, amelyek különböző képzőkkel látták el a nőnemű és a hímnemű cselekvőt: például *rex-regina* (király-királynő), *filius-filia* (fiú- és lánygyermek), *deus-dea* (isten-istennő).

Az első horvát nyelvten szerzője három nemet különböztet meg: a nő-, a hím- és a semlegesnemet; de a *communiat*, azaz a közös nemet is külön említi.²⁶ A három nemet közelre mutató névmásokkal jelzi, melyeket a latin grammatikai hagyományt követve *articulus*nak (névelőnek) nevez. Ezekről a későbbiekben bővebben azt mondja, hogy a horvátban nincs névelő, de a kongruencia csak a névmásokkal való egyeztetésben látszik. Először a hím- és a semlegesnemű szavak ragozását közli, azután pedig a nőneműekét.

Sylvester nem meri kimondani, hogy a magyarban nem létezik a grammatikai nem kategóriája, hanem ugyanúgy öt nemet sorol fel, ahogy ezt a klasszikus grammatikákban is láttuk: *genus masculinum* (hic magister), *genus femininum* (haec Musa), *genus neutrum* (hoc scamnum), *genus commune* (hic et haec homo) és *genus omne* (hic et haec et hoc felix). A grammatikai nem létezését a magyar nyelvtenben csak Pereszlényi Pál tagadta meg nyíltan 1738-ban kiadott nyelvtenában.

Ebben a fejezetben külön elemeztem az élő-élettelen kategóriát, ami a horvátban a mai napig külön morfológiai jegyeket is mutat a hímnemű főnevek ragozásában. A hagyományos nyelvtenok nem csak a szerkezeti felépítését utánozták az ókori nyelvtenoknak, hanem példákat is másoltak még olyankor is, amikor azokkal nem lehetett ugyanazt a nyelvi jelenséget bizonyítani, amit a latinban vagy a görögben lehetett. Ilyen példák többek között a szelek, a hónapok, a városok, a szigetek és a folyók nevei. Ezek ragozása és a nemük magyarázása etimológiai részekkel kiegészítve az első horvát és magyar nyelvtenban is jelen van. A szelek nevei hagyományosan hímneműek, és perszifikált mitológiai lényeket jelentenek. Ezek a fogalmak Kašićnál és Sylvesternél is hímneműek. Sylvester hosszan tárgyalja a szelek és a hónapok neveit, ami a grammatikai hagyomány követését bizonyítja.

Mivel a kongruencia a legfontosabb eljárás a nemek meghatározásában, azt többek között az ún. *grammatikai elsőbbség* fogalmával bizonyítom, ami szerint bizonyos grammatikai kategóriák elsőbbséget élveznek a többivel szemben, például a hímnem a nő- és a semlegesnem előtt. A kongruenciát vizsgálva

²⁵ Filipović 1966:22.p.

²⁶ Kašić 2002/1604:45.p.

nem lehet csak a grammatikai nemből kiindulni, mert abban az esetben a nemet a kongruenciával határoznánk meg, a kongruenciát pedig a nemmel. A grammatikai nemnek, illetve ennek jelentésének az eredetét nagyon nehéz magyarázni és bizonyítani. A Port-Royal nyelvtanban egyenesen szeszélytől függő nyelvi jelenségnek tartották. A nemek eredetét elsősorban az ősidőkben történt társadalmi és gazdasági változásokban kell keresni.

A grammatikai szám kategóriája

Az egyes (singularis), többes (pluralis) és kettős szám (dualis) mellett ismerünk még paucalist (kisszám) és summalist (gyűjtő számot) is. A grammatikai szám kategóriája jelentésében a grammatikai és a matematikai szám fogalmát foglalja magában, amelyek éles elválasztásával és értelmezésével lehet megérteni ezt a kategóriát. Matematikailag a szám kategóriája azt jelenti, hogy mennyi van abból, amit meg lehet számolni; grammatikailag csak annyit jelent, hogy valamiből egy van (egyes szám) vagy több (többes szám). A grammatikai szám kategóriájának logikája és pontos jelentése a nyelven kívüli valóságban keresendő, mivel az értelmezésében a matematikai és a grammatikai szám fogalma folyamatosan keveredik.

Grammatikailag a szám kategóriája csak feltételezi azt, hogy valamit meg lehet számolni, aminek a szemantikai tartalmát a névszó foglalja magába. Szintaktikailag a főnévvel megjelenő melléknév, számnév és névmás egyeztetésében mutatkozik meg, valamint a mondat alanyi és állítmányi részében. Paradigmatikus szempontból két jele van: egyes és többes szám; szintaktikailag a kontextus befolyásolja, így ahány kontextusban jelentkezik, annyi jelentése van, mivel erősen kötődik az alanyi és az állítmányi mondatrészekhez (például a pluralia tantum esetében).²⁷ A grammatikai szám meghatározásában nagyon fontos a megszámlálhatóság és a megszámlálhatatlanság fogalma. A grammatikai szám nem a pontos matematikai mennyiségtől függ, hanem a megszámlálhatóság lehetőségétől. A pontos mennyiséget nem lehet a grammatikai szám kategóriájával jelölni, hanem csak konkrét mennyiséget jelölő kvantifikátorokkal, például számnévvel vagy mennyiséghatározóval. Matematikai számot csak a főnevek esetében alkalmazhatunk, a grammatikai számot pedig főnevekre és igékre egyaránt használjuk. A megszámlálható főnevek csoportjára az jellemző, hogy mellettük mennyiséget kifejező kvantifikátor állhat. Ebből kimarad a kettős szám (dualis), a kisszám (paucalis) és a gyűjtő szám (summalis), mivel ezek meghatározásánál más szempontok érvényesülnek.²⁸

Az európai nyelvekben hangsúlyos a genitivus partitivus használata, aminek az a jelentése, hogy egy nagyobb egységből kiemel egy kisebbet. Az európai nyelvek a mennyiség kifejezésére is használják, így a modern horvát nyelvtanirodalomban is genitivus partitivust látunk ebben a szerepben. Ha paucalisról van szó, és a mennyiség nem haladja meg a négyet, akkor valóban genitivus partitivust használunk. A genitivus partitivus alaptulajdonsága az, hogy nincs grammatikai száma, ezért éppen ez az alak a legalkalmasabb a pontos mennyiség kifejezésére. A genitivus partitivus egy nagyobb egységből egy kisebb részt (egyes számot vagy paucalist) emel ki. Ha a genitivusi alakból az egyes számnál és a paucalisnál (öttnél több) többet emelünk ki, akkor ott *genitivus quantitatis* kell használni. A nyelv az egységet sok kis elemből álló csoportnak érti, ezért ha ebből a nagy csoportból kiemelünk egy kisebb részt, ezt egy külön nyelvi alakkal kell jelölni, ez pedig a *genitivus partitivus* vagy nagyobb mennyiségben a *genitivus quantitatis*. A genitivus partitivusi jelentésében a grammatikai és a matematikai szám összekeveredett, ezért egyszerűen meg kellett semmisülnie.

A grammatikai szám vizsgálása szempontjából a gyűjtő szám fogalma elkerülhetetlen. A gyűjtő főneveket nem lehet a grammatikai szám szempontjából kettős (egyes és többes szám) rendszerben vizsgálni, ezért leírásukhoz külön kategóriát kell létrehozni. A szakirodalomban kétféle felfogást látunk a gyűjtő főnevek számával kapcsolatban: az egyik szerint a gyűjtő főneveknek csak egyes számuk van²⁹; a

²⁷ Peti 2005:18.p.

²⁸ Ivić 1983:10.p.

²⁹ Zeuss 1853:299.p.; Lohmann 1929:31-43.p.; Peco 1956:234.p.; Pranjković 1984:172.p.; Babić 1991:481.p.; Raguž 1997:4.p.

másik álláspont szerint pedig csak többes.³⁰ A szláv nyelvek összehasonlító kutatása azt mutatja, hogy a gyűjtő főnevek morfológiai szempontból többnyire egyes számban állnak³¹ (például az oroszban, a lengyelben, a csehben, a szlovákban, a szlovénban, a horvátban, a szerbben), de vannak nyelvek (például a bolgár és a macedón), amelyben többes számban jelennek meg³²; a közös kategóriájuk mégis a gyűjtő szám³³, ami a grammatikai szám és a külső reáliák szemantikai egységét mutatja. Az egyes számban megjelenő gyűjtő főnevek a jelentésükben rejlő halmazt egy sok egyedből létrejött egységként értelmezik, a többes számban álló gyűjtő főnevek pedig a halmazt egységnek, és nem több különálló összetevőből létrejött csoportnak tekintik. Az ilyen klasszifikáció a morfológiai vizsgálatokból született.

A tőszámnév és a gyűjtő számnév megkülönböztetése kétféle többes szám használatát feltételezi.³⁴ Egy olyan többes számot kell bevezetni, ami elválasztható az egyes számtól (a konkrét jelentésű főnevek esetére); és egy olyat, ami elválaszthatatlan az egyes számtól (például a gyűjtő főnevek esetére). A gyűjtő főnevek pontosabb értelmezése érdekében be kell vezetni a *szingulatív*³⁵ fogalmát, ami a *pars pro toto* elv alapján a gyűjtő főnevek pontosabb értelmezését segíti, és csupán egy feltételezett kategória. A szingulatív fogalma elméleti kategória, és a természetes nyelvben nem létezik, csupán szemantikai fogalom. Ha a szingulatív forma nem esik egybe az adott szó singularis alakjával, akkor gyűjtő főnévről beszélünk.

Azok a főnevek, amelyek különböző struktúrájú tárgyak vagy egyének egységét jelölik, és csak többes számú alakjuk van, a *pluralia* szócsoporthoz tartoznak. Ha a főnév azonos struktúrájú tárgyak egységét jelöli, akkor a *pluralia tantum* csoportba tartozik. A *pluralia tantum* olyan konkrét jelentésű tárgyakat és testrészeket jelölő főneveket csoportosít, amelyek száma kettő és négy között mozog. Ez a nyelvi jelenség az ószláv dualis nyelvi maradványait mutatja a horvátban. A *pluralia tantum* az egyes és a többes szám jelentéstartalmának szempontjából a megszámlálható „egyet” jelenti. A *pluralia tantum* pontos mennyiségét csak a szövegkörnyezet adja meg.

A *pluralia* példák (*krstítke* „keresztelő”, *svatovi* „lakodalom”, *saturnalije* „szaturnáliák” stb.) abban különböznek a *pluralia tantumtól*, hogy időben ismétlődő események sorát jelölik, amelyek nem feltétlenül ugyanolyanok és ugyanazok.

Ha a grammatikai szám meghatározásában csak a morfológiai jegyekből indulunk ki, akkor azt kell észrevennünk, hogy nem minden egyes számban szereplő szó jelent „egyet”, és nem minden többes alakú szó jelent „sokat”. Ezért a grammatikai szám pontos meghatározása a megszámlálhatóság és a nem megszámlálhatóság fogalmának bevezetését feltételezi, valamint megköveteli a nyelven kívüli reáliák szemantikai kutatásait is.

Kašić a grammatikai számot a főnevek attribútumaként kezeli az eset (*casus*), az alak (*figurae*), a fajta (*species*) és a nem (*genus*) kategória mellett. Két számot említ: az egyes és a többes számot. Ezt az attribútumot a neveknek, a névmásoknak, az igéknek és a participiumoknak tulajdonította. Több magyarázatot nem ad erről a kategóriáról, de a tanítványainak kiváló latin és olasz tudásuk miatt nem is kellett különösebben elemezni a grammatikai számot. Ebből a szempontból a kettős számról alkotott véleménye a legérdekesebb. A kettős számot egyértelműen kizárja a horvát nyelvi rendszerből³⁶, és meg is indokolja a véleményét.

Az első magyar nyelvtenban az egyes és a többes szám használata különböző szempontok alapján négy szabályban van leírva. Az összes szabálynak a közös szempontja a magyar nyelv összehasonlítása a latin és a héber nyelvvel.

A grammatikai szám kategóriáját tekintve az első magyar és horvát nyelvten szerzői a latin nyelvből indultak ki, mégis a saját anyanyelvük rendszeréhez alkalmazkodtak. Helyesen állapították meg,

³⁰ Florschütz 1916/2002:27, 31, 33.p.

³¹ Lohmann 1929:31-48.p.; Degtjarev 1982:65-77.p.; Mozdierz 1994:5,10.p.

³² Mozdierz 1994:10.p.

³³ Lohmann 1929:31- 48.p.

³⁴ Milanović 1963:52.p.

³⁵ Peti 2005:71-74, 84, 86, 89, 91-93, 100, 106-107.p.

³⁶ Kašić 1604/2002:116.; Katičić 1980/1981

hogy ez a kategória szorosan összefügg a számnevek használatával, és ezt Kašić a számnév használata címszó alatt, Sylvester pedig a deklinációkat tárgyaló bevezető részben részletesen és pontosan értelmezte.

Az első horvát nyelvtan hatása a hagyományos horvát grammatikográfiára

Kašić grammatikája leginkább a hagyományos horvát nyelvtanokra hatott, de nyelvtani megoldásai annyira meghaladták korát, hogy a modern grammatikák is sokat örököltek az első nyelvtani megoldásaiból. Elsősorban a nyelvjárás kiválasztása az, amit a horvát grammatikográfiai hagyományozott. A što-nyelvjárás csak a XVIII. század folyamán kezd dominálni Ardelio Della Bella nyelvtanával, de e nyelvi változat kodifikálásának kezdete Kašićnak köszönhető. A helyzet a XIX. századi Josip Voltić által írt Grammatica illiricában stabilizálódott.

Régi horvát nyelvtannak az 1604 és 1836 között írt nyelvtanokat tartjuk, azaz minden hagyományos nyelvtant, amely ebben az időszakban született Kašić nyelvtanától Vjekoslav Babukić illír nyelvtanáig.³⁷ A hagyományos nyelvtanok általában nagyobb művek részeként készültek, és komplex didaktikai műveknek számítottak a kor követelményeinek megfelelően. Kašić is nagyobb művet készített, de a nyomdai költségek miatt csak a nyelvtani részre redukálta.

Kašić után 124 évig nem jelent meg horvát nyelvtan. Ardelio Della Bella 1728-ban adta ki Velencében nyelvtanát, ami a második horvát nyelvtannak számít. Kašić és Della Bella között is íródtak nyelvtanok, de nem a horvát nyelvről: Jakov Mikalja horvát nyelven készített elő olasz nyelvtanát, Toma Babić horvát nyelvű latin grammatikát írt, Lovro Šitović Ljubušak is horvát nyelven írta latin nyelvtanát, és végül Juraj Križanić nevét kell megemlíteni, aki az összehasonlító szlavisztika egyik legfontosabb nyelvtanát készítette, az orosz nyelvtant.

Kašić hatása a hagyományos nyelvtanokra elsősorban a nyelv kiválasztásában és az anyagfeldolgozási módszerekben látható. Blaž Tadijanović művében nagyon erősen látható Kašić hatása, egyrészt az anyagfeldolgozási módszerek, másrészt a mű didaktikai célja szempontjából. Reljković (1767) nyelvtanának megjelenése a horvát nyelv kodifikálásának fontos állomása, aki úgyszintén a što-nyelvjárást választotta művének megírásához. Irodalmi műveiben már korábban is ír arról, hogy a török kultúra káros hatással van a horvát nyelvre és a hagyományokra, továbbá erősen hangsúlyozza a horvát nyelv és kultúra tisztaságának megőrzését. Ugyanakkor nem csak horvátok írtak horvát grammatikákat, és igyekeztek kodifikálni horvát nyelvet. Két olasz származású grammatikus is írt horvát nyelvtant: Ardelio Della Bella és Franjo Marija Appendini.

A hagyományos horvát nyelvtanokban a horvát nyelv egységesítése nemcsak nyelvi kérdés volt, hanem kulturális és politikai is. A török uralom az ország szétdaraboltságát eredményezte, a nemzetet ilyenkor csak a nyelve tudta megőrizni. A jezsuiták is anyanyelven képzelték el a hittérítést az „Illír” területen, mivel attól tartottak, hogy a latin vagy egy másik idegen nyelv használata miatt a hívők nem fogadnák el az Igét. A horvát grammatikográfia Kašićtól egészen Vuk Karadžić követőinek korszakáig (vukovci korszaka) a három dialektus keveredését mutatja, például Lanosović (1778) mind a három dialektust szerepelteti nyelvtanában. Ez a tendencia a XIX. század közepére teljesen lezárul, amikor a horvát nyelv standard korszaka kezdődik.

A hagyományos horvát nyelvtanok nem horvát nyelven íródtak. Az első horvát nyelvű horvát nyelvtan Šime Starčević 1812-ben kiadott ricsoslovnica.

A XIX. század első felében megjelent nyelvtanok szerkezetüket és az anyagfeldolgozást tekintve hagyományos nyelvtanok. Ignjat Alojzije Brlić 1833-ban adta ki az utolsó hagyományos nyelvtannak tekintett művet. Vuk Karadžić követőinek nyelvtanai már modern nyelvtanoknak számítanak, ezért Kašić hatása csak indirekt módon követhető.

Kašićnak óriási hatása volt a hagyományos nyelvtanokra. Ez elsősorban a nyelvi alap kiválasztásában és a deklinációs rendszer leírásában látható, amikor felülvizsgálta a latin nyelvtani mintát, és azt a horvátra módosítva alkalmazta nyelvtanában. Az 1980-as évek végén és a '90-es évek elején Vladimir Horvat elkezdte újból elemezni Kašić művét, és a nyelvészek érdeklődését igyekezett felkelteni

---

³⁷ Ham 2005:11.p.

az első horvát grammatika iránt. Az iskolákban vetélkedőket és reklámfüzeteket osztottak, mindezt az ún. Kašić-évben tették (1995-ben), ezzel is megismertetni igyekezve a horvát nyilvánosságot kultúrájuk kezdeteivel. Ma már sokan írtak Kašić nyelvtanáról, nyelvtanának két hasonló kiadása is napvilágot látott (2002-ben és 2005-ben), és már minden kisiskolás ismeri az első grammatikus nevét, ismeri az irodalmi műveit, és tudja, mi volt a szerepe az irodalom- és a nyelvtörténetben.

Summary

Several aspects of the nominal categories are introduced in this dissertation by analyzing the first Croatian, respectively the Hungarian grammar. The author searches for the answer as to how the grammatical categories were shaped in the form we know them today. First, she examines the variations of grammatical categories in traditional grammar regarding Historical and Philosophical Linguistics, which she also complements with modern linguistic analyses. She chose the most suitable research method from the latest technical literature dealing with traditional grammars, which she complements with the classical comparative method: she compares the first Croatian and Hungarian grammar materials primarily with the works of Thrax, Varro, Donatus, and Priscian; furthermore she also analyzes the traditional or rather the modern grammars of Melanchton, Alvarez, Dubois, Nebria and others. Considering the significance and the modus of the topic, this dissertation introduces, from a different aspect, the grammatical categories that had already been known in the Ancient times. When analyzing grammatical categories, synchronic and diachronic methods should occasionally be used at the same time, since there are still unexplored issues in the field of Historical Linguistics about the beginnings of Croatian and Hungarian Grammaticography as well as in the field of Croatian and Hungarian comparative linguistics. In the early days of European grammar writing, the authors used the Latin and the Ancient Greek language in order to write their works, which makes the research facilities and the selection of methods even more difficult. This, in turn, results in showing that only a small number of works, which deal with traditional grammars, are created. Considering the research results, this dissertation presents why it is favourable to adopt the synchronic and diachronic research methods at the same time while analyzing grammatical categories. It also provides facilities for further research and language comparison.

A tézisekben hivatkozott művek:

- 1) Babić 1991 = Stjepan Babić - Dalibor Brozović - Milan Moguš - Slavko Pavešić - Ivo Škarić - Stjepko Težak: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus nakladni zavod. Zagreb, 1991.
- 2) Bruening 2007 = Bruening, Benjamin. *On Diagnostic of Structural Case and the Nature of Ergative Case: A Reply to Woolford 2006 (draft)*; (<http://www.ling.udel.edu/bruening/home/home.html>)
- 3) Brunschwig 2003 = Brunschwig, Jacques. *Stoic Metaphysics*. Inwood. 206-232. p.
- 4) C. Vladár 2003a = Vladár Zsuzsa. *Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban*. Magyar Nyelv. 99.évf., 2. szám, 133 –144. p.
- 5) C. Vladár 2003b = Vladár Zsuzsa. *Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer*. Magyar Nyelv. 55. évf., 3. szám, 133 –144. p.
- 6) Degtjarev 1982 = Degtjarev, Vladimir. *Kategorija čisla v slavjanskih jazykah (istoriko-semantičeskoe issledovanie)*. Izdatelstvo Rostovskogo universiteta. Rostov-na-Donu, 1982.
- 7) Filipović 1966 = Filipović, Rudolf. *An Outline of English Grammar*, Školska knjiga. Zagreb, 1996.
- 8) Florschütz 1916/2002 = Florschütz, Josip. *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*. Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade. (prettisak uredili: Ivan Berislav Vodopija, Ranko Matasović). Zagreb, 1916.
- 9) Ham 2006 = Ham, Sanda. *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus. Zagreb, 2006.

- 10) Horvat 1998 = Horvat, Vladimir. *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskog jezikoslovlja*. Ministarstvo prosvjete i športa. Zagreb, 1998.
- 11) Horvat 1999 = Horvat, Vladimir. *Bartol Kašić, otac hrvatskog jezikoslovlja*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica - Bibliotheca Croaticum, 2. kötet. Zagreb, 1999.
- 12) Horvat 2006 = Horvat, Vladimir. *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku*, dodatak autobiografiji, preveo: Vladimir Horvat Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- 13) Ivić 1983 = Ivić, Milka. *Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem*. In: Lingvistički ogledi. Beograd, 1983., 9-36. p.
- 14) Kašić 1604/2002 = Kašić, Bartol. *Institutiones linguae Illyricae*, szerk. Marija Znika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb, 1604/2002.
- 15) Katičić 1980/1981 = Katičić, Radoslav. *Dual u gramatici Bartola Kašića*. Filologija 10., 1980/1981., 243 – 244. p.
- 16) Katičić 1981 = Katičić, Radoslav. *Gramatika Bartola Kašića*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti br. 388. Zagreb, 1981.
- 17) Katičić 1986 = Katičić, Radoslav. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. JAZU, 388, 5-129. p.
- 18) Kiefer 2000 = Kiefer Ferenc (főszerkeztő). *Strukturális magyar nyelvtan V. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2000.
- 19) Kiefer 2006 = Kiefer Ferenc (főszerkeztő). *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2006.
- 20) Koerner 1995 = Koerner, Konrad. *Professing Linguistic Historiography*. Amsterdam & Philadelphia. Benjamins, 1995.
- 21) Komáromi 1655/2008 = Komáromi Csipkés György. *Hungaria illustrata. A magyar nyelv magyarázata*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. (Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta: C. Vladár Zsuzsa; szerkeztette: Zsilinszky Éva). Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228., Budapest, 2008.
- 22) Kövesdi 1686/2010 = Kövesdi Pál. *Elementa LinguaeUngaricae. A magyar nyelv alapjai*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. (Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta: C. Vladár Zsuzsa; szerkeztette: Zsilinszky Éva). Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 232., Budapest, 2010.
- 23) Lehocki-Samardžić 2003 = Lehocki-Samardžić Ana = *Dvojezičnost i prevođenje* in: Istraživanja i izazovi i promjene u teoriji i praksi prevođenja, (szerk.: Karabalić, Vladimir-Omažić, Marija), Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku. Osijek, 2003; 337-359. p.
- 24) Lohmann 1929 – 31 = Lohmann, J. F. *Das Kollektivum in Slavischen*. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Neue Folge, LVI, 37-77 i LVIII, 1929– 1931; 206-237. p.
- 25) Máté 1997 = Máté Jakab. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1997.
- 26) Máté 2003 = Máté Jakab. *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*, Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 2003.
- 27) Mihaljević 2010 = Mihaljević, Milan. *Strukturni i nestrukturni padeži u hrvatskom jeziku*, in: Sintaksa padeža (szerk. Matea Birtić, Dunaj Brozović Rončević), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje - Filozofski fakultet, Osijek. Zagreb, 2010.; 179-192. p.
- 28) Milanović 1963 = Milanović, B. *Upotreba zbirnih brojeva sa imenicama u množini*. Naš jezik, knjiga XIII, sv. 1-2; 48-56. p.
- 29) Mozdierz 1994 = Mozdierz, Barbara Marta. *The Forms and Meanings of Collective Nouns in South-Slavic Compared to Russian*. A Dissertation. Yale University, 1994.
- 30) Pandžić 2005 = Pandžić, Zvonko. *Semantika tradicionalne gramatike*. In: Institutiones linguae Illyricae Osnova hrvatskog jezika. Tusculanae Editiones. Zagreb & Mostar, 2005.; 14-189. p.
- 31) Peco 1956 = Peco, Asim. *Oblici kolektivnih imenica na –ad*. Naš jezik. n.s.7,sv.7-10.,234-246. p.

- 32) Pereszlényi 1682/2006 = Pereszlényi Pál. *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica linguae Ungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. (Fordította: C. Vladár Zsuzsa). Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226., Budapest, 2006.
- 33) Peti 2005 = Peti, Mirko. *Što se i kako broji u jeziku*. Matica hrvatska. Zagreb, 2005.
- 34) Pranjković 1984 = Pranjković, Ivo. *Zbirne imenice i kategorija broja u hrvatskom i srpskom jeziku*. Naučni sastanak, 171-175. p.
- 35) Raguž 1997 = Raguž, Dragutin. *Praktična hrvatska gramatika*. Medicinska naklada. Zagreb, 1997.
- 36) Szenczi 1610/2004 = Szenczi Molnár Albert. *Novae grammaticae Ungaricae (libri duo). Új magyar grammatika két könyvben*. Hasonmás kiadás fordítással. (Fordította: C. Vladár Zsuzsa). Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222., Budapest, 2004.
- 37) Sylvester 1539/1989 = Sylvester János. *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore*. MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest, 1539/1989.
- 38) Woolford 2003 = Woolford, Ellen. *Lexical Case, Inherent Case, and Argument Structure*. *Linguistic Inquiry*, 37., 2003. 111-130. p.
- 39) Zeuss 1853 = Zeuss, J. – K. *Grammatica Celtica*. Leipzig, 1853.

A témában megjelent vagy megjelenés alatt álló publikációk:

1. Ana Lehocki-Samardžić. *A magyar és a horvát grammatikográfia kezdetei a klasszikus európai nyelvtanirodalom tükrében*, in: *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* (szerk.: Lábadí Károly), *Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku*, Osijek, 2010., 52-66. p.
2. Ana Lehocki-Samardžić. *Kategorija gramatičkog roda u europskim jezicima u odnosu na hrvatski jezik i prvu hrvatsku gramatiku*, in: *Hrvatski bez kompleksa. Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću (szer.: Timea Bockovac)*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Horvát Tanszék - Magyarországi Horvátok Tudományos Intézete, Pécs, 2011., 134-143. p.
3. Ana Lehocki-Samardžić. *A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben*. in: *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* (szerk.: Lábadí Károly), *Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku*, Osijek, 2011., 134-143. p.
4. Ana Lehocki-Samardžić. *Padežni sustav Kašićeve gramatike u odnosu na opis padežnih sustava europskih gramatika humanizma i reprezentativnih djela antičke gramatikografije*. A Horvát Tudományos Intézet – Pécs kiadása alatt.
5. Ana Lehocki-Samardžić. *Szófaj vagy beszédrész? A hagyományos nyelvtani kategóriák mai szemmel*. Megjelenés alatt az *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* 4